

COLLOQUIA FAMILIARIA AETATE LITTERARUM RENATARUM SCRIPTA NE SPERNAMUS!

Terentius Tunberg

I

Romano imperio in regionibus ad occidentem spectantibus iam extincto, usus tamen linguae Latinae diu manebat (et adhuc, etsi satis deminutus, manet). Suo quaeque gens sermone vernaculo utebatur. Linguā autem Latinā artes scientiaeque tradebantur: lingua ecclesiae occidentalis erat Latina: ministri publici vel magistratus civiles in regnis versantes ad linguam Latinam confugere debebant, quia homines stirpe Germanica oriundi, qui regiones occupaverant, quae ad dicionem Romanorum quondam pertinuerant, usu litterarum diu carebant. Iuvenes ecclesiae destinati linguam Latinam discebant, non solum ut artes atque theologiam e libris Latine scriptis discerent, sed etiam ut ipsi eadem lingua ad cogitata sua cum aliis communicanda et ad posteros tradenda uterentur. Nec solum Latine scribebant, usum etiam Latine loquendi et sermocinandi necessario conservabant. Talis enim linguae Latinae usus in monasteriis et ludis litterariis diu exstiterat, et mos inde a saeculo duodecimo post Christum natum in academiis maioribus vel in studiorum universitatibus (quae vocantur) exstabat, ut praelectiones atque disputationes scholasticae lingua Latina coram artium liberalium studiosis haberentur.

Homines docti haud pauci, velut Erasmus ille Roterodamus – ut unum e multis memorare liceat – seorsum ab academiis et a coetibus scholasticis in congressu familiari cum sociis Latine sermocinari solebant. Erasmus autem ille exeunte saec. XV natus ineunte saec. XVI floruit – aetate illa, qua homines docti credebant litteras Latinas refluuisse. Apud scriptores, qui ea praesertim aetate vigeabant, nec solum apud Erasmum et Erasmi aequales, sed etiam apud eos, qui aut paulo ante aut paulo post Erasmum vixerunt, consuetudo Latine colloquendi crebro memoratur. Cur cuiusdam consuetudinis, quae sine dubio inde a tempore veterum Romanorum exstiterat, subito et post saec. XV plura indicia litteris tradita sunt?

Ratio autem huius rei non magno negotio, nisi fallimur, quaedam reddi potest. Homines docti aetate litterarum renatarum cum omnes artes, tum praecipue linguam ipsam Latinam ad formas et normas a Romanis antiquis traditas reducere conati sunt. Praeceptores et professores qui studia humanitatis bonasque litteras colebant, sermonem Latinum aetate priore – h.e., medio illo aevo, quod dicitur – corruptum (ut illi putabant) emendare et ad nitorem pristinum omnibus modis revocare volebant. Magnam igitur operam non tantum arti Latine scribendi, sed etiam sermoni cottidiano colloquiisque Latinis dederunt.

Tot indicia sermonis Latini et extemporalis et fortuiti in operibus Latinis aetate litterarum renascentium exstare animadverteramus, ut librum scribere non ita pridem decreverimus *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi saec. XVI et XVII coluerunt*.¹ Quo in libro, quamvis codex ipse aspectu primo satis exilis esse videatur, satis multa (nisi spe quadam decepti fallimur) traduntur de linguae Latinae usu scholastico, de Ciceronianis (qui vocantur), de pronuntiatio, de Latine colloquendi usu et utilitate, de aliis rebus quae ad argumentum nostrum spectant.

---

¹ Tunberg 2012.

II

Nunc autem in unam partem huius argumenti inquirere volumus, atque campum quendam haud exiguum quasi digito monstrare, quem utinam alii litterarum Latinarum studiosi latius explorare cupiant. Opuscula enim ad usum Latine sermocinandi fovendum illa aetate scripta lectoribus commendare volumus, quae adhuc Latine loquendi studiosis utilia esse possint.

Sicut iam diximus, grammatici, qui bonas litteras propagare nitebantur, sermonem Latinum medio illo aevo aliquatenus inquinatum (ut illi putabant) purgare et in nitorem antiquum restituere volebant. Iidem eloquentiam iam diu spretam atque paene, ut ita dicamus, mortuam quodammodo ad vitam excitare conabantur. Nullum linguae Latinae usum a studio eloquentiae seiungendum esse credebant, omnibusque modis efficere conabantur ut pueri in scholis versantes non lingua vix Latina – tali enim sermone non tantum discipuli, sed ipsi etiam magistri videntur saeculis prioribus nonnumquam collocuti esse² – sed pure et emendate loquerentur. Audiatur testimonium Nicolai Beraldi, qui fuit Erasmi aequalis, nec minus litteris quam legibus eruditus.

Falluntur enim multi, qui scriptis tantum curam adhibent ac diligentiam, securi quo quid modo vel in amicorum convivio, vel in quotidianis colloquiis ac congressibus loquantur [...] (Beraldi 1534, f. A7^v).

Multi igitur litterarum praeceptores, velut Erasmus, Vives, Corderius, Sturmus, Pontanus, alii permulti dialogos breves vel “colloquia,” quod nomen nonnumquam usurpatur ad huiusmodi dialogos indicandos, composuerunt, ut iuvenes sermonis cottidiani sed integri et puri specimina in promptu haberent, quibus perlectis (memoriaeque fortasse mandatis) emendatius ipsi loquerentur.³ Quod propositum satis perspicue declarat Desiderius ille Erasmus Roterodamus, hisce verbis.

Praecepta volo esse pauca sed optima: quod reliquum est arbitrari petendum ex optimis quibusque scriptoribus, aut ex eorum colloquio, qui sic loquuntur ut illi scripserunt. (Erasmi 1906-1965, ep. 1115, tom. 4, 290, vv. 28-34)

Oportuit iuvenes non solum sermonem bonum e colloquiis discere, sed etiam mores bonos.⁴ Plerique autem colloquiorum auctores id in primis egisse videntur ut eiusmodi opuscula auxilio essent iuvenibus, qui bene loqui cuperent: id quod aperte testatur Erasmus de suis colloquiis disserens.

[...] in eo libello non trado dogmata fidei, sed formulas loquendi Latine: tametsi quaedam admixta sunt obiter quae faciunt ad bonos mores. (Erasmi 1906-1965, ep. 11301, tom. 5, 91, vv. 10-12)

Opuscula huiusmodi ante litterarum renatarum aetatem videntur esse scripta pauca – immo perpauca: sola enim colloquia Aelfrici Saxonis atque unum et alterum opusculum medio illo

² Quantopere discipulorum sermo nonnumquam sit corruptus discere possumus e Mathurini Corderii opusculo, cui index *De corrupti sermonis emendatione libellus* (Corderii 1535).

³ De huiusmodi dialogis generatim et universe scripserunt aliquot homines eruditi, velut A. Bömer 1897–1899; L. Massebieau 1878; M. Derwa 1969; F. Bierlaire 1998.

⁴ Colloquia Maturini Corderii Galli, ut unicum exemplum afferamus, in Britannia saeculo septimo decimo sunt in publicum e prelo typographico sub hoc titulo data: *Maturini Corderii colloquiorum scholasticorum libri IV diligenter recogniti. Protrepicon, Ad bene vivendi recteque loquendi studiosos*. Londinii: Typis M. F. et I. G. pro Societate Stationariorum, 1679.

aevo scriptum ad hoc genus pertinere videntur.⁵ Tot autem dialogi, quibus sermo familiaris et cottidianus aleretur, saeculis XVI et XVII editi sunt, quot vix possunt enumerari: et multo plures eiusmodi opsucula ineunte saec. XVI videntur esse composita, quam in toto temporis spatio, quod e Romano imperio occidentali deleta ad aetatem Erasmi intercesserat.

Quod tot dialogi familiares tam cito sunt scripti et editi, id nobis indicio est maximo quantopere litteratores et praeceptores, qui studia humanitatis illis saeculis colebant, efficere contenderint, ut iuvenes pure et emendate in congressu familiari colloquerentur. Auctores igitur colloquiorum pro viribus conabantur dialogos componere, qui veterum Romanorum latinitatem resiperent.⁶ Minime mirum si tales dialogi locutionibus scatent, quae sunt ex Terentii fabulis et ex epistulis Ciceronis – hoc est e fontibus purissimis – haustae. Argumenta autem colloquiorum fere semper ad res hominibus antiquis et Romanis ignotas, sed pueris vitam saec. XVI agentibus pernotas spectant. Nam pueros, adulescentes, iuvenes, homines etiam aetate provectiores non tam saepe de vita Romanorum antiquorum, quam de sua vita communi deque rebus ad se ipsos pertinentibus Latine atque emendate loqui oportebat. Asseverat quoque Iacobus Pontanus, homo doctissimus et colloquiorum auctor praeclarus, cuius *Progymnasmata latinitatis* exeunte saec. XVI in publicum data iterum iterumque a typographis edita sunt, pueros argumenta colloquiorum multo facilius multoque citius quam res a Cicerone in epistulis tractatas intellegere posse.

Fatendum est res *iis epistulis* inclusas laboriosius et imperfectius a pueritia tenerisque ingeniiis comprehendere, quam quae cadunt in *Dialogos*, quorum argumentis atque rebus nihil est usitatius, nihil notius, nihil magis obvium atque domesticum [...] (Pontani 1599, f. B2)⁷

III

Plurima igitur ex huiusmodi colloquiis, quorum multa sunt vitae scholasticae in primis destinata, de vita puerorum in ludis litterariis versantium deque necessitate Latine semper loquendi discimus. Ecce hic dialogus brevis inter colloquia, quae saec. XVI composuit Antonius Silvius Belga, invenitur.

Formulae quibus venia a didasculo exeundi e ludo literario petitur

MICHAEL GUILIELMUS

M: Quid sibi vult frons haec caperata et contracta, Guilielme?

G: Nunquam fuit mihi tanta alvi exonerandi necessitas atque nunc est!

Parum abest quin mihi femoralia ventris proluvie conspurcem.

M: Quin petis a didasculo dimissionem?

G: Non permittitur mihi Teutonice loqui; et quâ Latine et emendate efferam ignarus prorsus sum.

M: Vis te hoc doceam?

G: Volo equidem!

M: Duobus atque etiam tribus modis efferre poteris:

‘Praeceptor, placet tibi ut exonerem alvum, ut purgem ventrem?’

⁵ De colloquiis antiquissimis scripsit Vellelmus Henricus Stevenson 1929.

⁶ Voces aliquot et locutiones, quae in colloquiis reperiuntur ineunte saec. XVI compositis (velut in colloquiis quae scripsit Ioannes Ludovicus Vives), minus Latinae atque emendandae forsitan nonnullis lectoribus videantur, qui philologorum scientiam tamquam obrussam adhibendam esse putaverint. Sermo autem Erasmi, atque praesertim eorum, qui eodem saeculo sed paulo postea dialogos ad sermonem familiarem ditandum scripserunt, satis integer videtur esse, quamquam etiam apud hos auctores voces peregrinae vel inusitatae interdum leguntur.

⁷ Locus invenitur in praefatione operis, c.t. *Jacobi Pontani de societate Iesu Progymnasmatum Latinitatis [...] volumen primum*.

G: Quid si micturirem? Quo dicendi modo uterer?

M. Hoc modo:

‘Praeceptor, placet tibi ut levem vesicam, ut reddam lotium?’

G: Habetur tibi a me gratia, Michael! Scio te nunquam antehac usum amicitia mea. Memorem me dices et gratum [...] (Silvii 1580, 176)

Pueri igitur in ludis et lyceis commorantes legibus durissimis constringebantur – qualem condicionem, quamvis ipsam Latine loquendi consuetudinem probemus, pessimam fuisse nec ullo modo nobis imitandam esse facile videmus. Cuius vitae condicionis testis est Ioannes Posselius Germanus, professor Rostochiensis, rei scholasticae peritus.

Ut autem haec scribendi exercitia diligenter et fideliter colenda sunt, sic et Latine loquendi exercitatio [...] nequaquam negligi debet. Quod quo rectius fieri possit, custodes seu ‘coricaei’ constituendi sunt, qui et iuniores Teutonice loquentes et grandiores vel Germanismis vel soloecismis vel denique barbarismis utentes annotent et ad magistrum defera<n>t, a quo iusta poena afficiantur. Utrumque enim exercitium Latine scribendi et loquendi in Latinis scholis vigere debet, nec alterum ab altero separari potest. (Posselii 1589, 145)

In colloquiis quoque, h.e. in ipsis dialogis scholasticis, saepe fit mentio ‘Corycaeorum’, vel puerorum, qui praemia accipiebant ut essent speculatores, quorum erat munus ut nomina discipulorum sermone vernaculo loquentium magistro indicarent. Huiusmodi speculatores atque delatores nomen traxerunt e Graecis, qui in Coryco promunturio antiquitus habitaverant piratasque de navium commeatu certiores facere soliti erant.⁸ Leguntur quidem in dialogis scholasticis, quae saec. XVI scripsit Martinus Duncanus Batavus (qui curare voluisse videtur ut copia dicendi etiam delatoribus suppeditaretur), voces nonnullae, quibus homo possit alios, qui lingua vernacula loquantur, reprehendere et accusare!

Quasi nesciam quid inter vos egeritis! Exaudivi omnia. Fabulati estis Germanice! Nostrati lingua, non Rhomana usi estis. Nostratia funditastis verba, non Latina, quod est alienum a professione vestra. Ego vos noto Germanicae locutionis praehensos et multandos curabo vel flagris vel poena pecuniaria. Ego vos agam reos nostratis loquelae. Ego vos arcessam et postulabo Teutonicae loquacitatis, Germanici sermonis, nostratis colloqui, et puniendos curabo legitima multa [...] (Duncani 1562, f. 13^v)

Etsi lyceorum et academiarum rectores tristissima quaedam et dira discipulis leges scholasticas violantibus minabantur, vix dubitare possumus quin tales leges aliquando neglectae sint. Immo de legibus ad usum linguae Latinae pertinentibus flagitiose neglectis non unus scriptor queritur. Discipuli sane haud omnes in ludis et academiis ob amorem et studium ipsius linguae Latinae versabantur. At leges quibus linguae Latinae usus ab omnibus exigebatur non ex nihilo ortae sunt – ortae sunt e vera vitae scholasticae condicione atque ex necessitate quadam communi non solum discentibus, sed etiam praeceptoribus imposita.

⁸ Cf. Erasmi *Adagium* 144 “Corycaeus auscultavit” (I,ii, 44), quod invenitur in p. 207 editionis *Adagiorum*, quae sunt auspiciis Academiae Lugdunensis in Rete Universali collocata sub titulo, qui est: *Les Adages d’Erasmus, creuset de l’humanisme européen*. <http://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/category/adages-erasme/> De ‘Corycaeis’ nonnulla ex annotationibus discimus, quibus editionem *Confabulationum* Hermanni Schottenii suam instruxit Petrus Macardle (2007, 488–489).

IV

Huiusmodi autem dialogi non tantum ad vitam scholasticam destinati sunt, sed etiam ad consuetudinem Latine colloquendi extra lycea et academias fovendam. Fere omnes vitae communis partes in colloquiis memorantur: tractantur enim ludi, dies festi, mores mercatorum et oppidanorum, res rusticae, res domesticae, tot res, quot vix enumerare valeamus. Auctores enim colloquiorum id agebant ut iuvenes in omni fere hominum doctorum coetu et de qualibet re Latine, emendate, diligenter loqui possent. Id quod apertissime profitetur Antonius van Torre, Belga, Societatis Iesu sodalis, colloquiorum auctor, qui saec. XVII floruit. Nam in praefatione praemissa dialogis, quos composuit, discipulos alloquitur his verbis.

<magistri > velut nutricii os vobis fingunt, et praeunt vobis, ut cum *olim in templis, in curiis, in exedris, et consessibus loquendum erit*, insignis Latinae linguae facilitas et copia subsidium et laudem non vulgarem vobis al<l>atura sit [...] (Van Torre 169?, vi)⁹

Hoc loco diligenter indicantur ab Antonio hominum coetus et concilia, ubi oratores, quibus parata esset Latine et ex tempore loquendi facultas, magni aestimabantur.

Utilem quoque esse facultatem Latine sermocinandi asseverant nonnulli scriptores ad commercia inter gentes habenda, h.e. ut homo doctus sermocinari possit cum alienigena cuius patrium sermonem nequaquam intellegat. Talia enim in quadam praefatione scripsit Caelius Secundus Curio, philologus Italus, qui anno 1569 in Helvetia vita defunctus est.

Apud [...] gentes <externas> si quis domestici et vernaculi ipsorum sermonis ignarus versatur, nisi Latino sermone interprete utatur, nihil possit agere, nihil cum illis contrahere, sed mutus et elinguis prorsus esse cogatur. (Nizoli 1576, f. A 4^t)

Sententiae similes apud nonnullos scriptores inveniuntur.¹⁰ Etsi legatos publicos peregrinantes negotia linguis vernaculis linguaque praesertim Gallica cum alienigenis saepe transegerit suspicamur, est modus verba Latina enuntiandi satis dissimiles nonnumquam impedimento fuisse quominus alii alios Latine loquentes statim intellegerent bene scimus, exploratum tamen est linguam Latinam ad commercia inter gentes habenda persaepe esse adhibitam.¹¹

Et aliud emolumentum e facultate ex tempore et expedite colloquendi provenire asseverat Iacobus ille Pontanus Iesuita, quem iam antea laudavimus colloquiorum auctorem doctissimum.

Quemadmodum enim ad prelium capessendum paratiores sumus et arma tractamus longe scientius, si in umbratilibus pugnis nos prius exercuerimus; sic prorsus a consuetudine et exercitatione praeclarae locutionis ad scripturae concinnitatem et lautitiam instructiores accedimus. Fuerunt item et sunt etiamnum, qui cum in utroque excellant possintque cum optime loqui, tum bellissime scribere, ex illo ad hoc, et vicissim ex hoc ad illud se profecisse testificantur. (Pontani 1599, 352)

Opinatur igitur Pontanus hominem, qui facultatem sibi expedite et pro re nata Latine colloquendi paraverit, dummodo satis emendate sermocinetur, ob hanc ipsam sermocinandi

⁹ Locus transcriptus e pagina sexta praefationis, quae inscribitur *Praef. ad illustres, nobiles, ingenuos adolescentes [...]*.

¹⁰ Testimonia afferuntur in opere, quod inscribitur *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi [...]* coluerunt (Tunberg 2012, 79–81).

¹¹ *Loc. cit.*

peritiam facilius et expeditius Latine scribere posse: exercitationem quoque Latine scribendi hominibus emendate sermocinari cupientibus prodesse. Idem suasisse videntur multi litterarum praeceptores, qui illa aetate iuvenibus instituendis praeerant,¹² quorum velut vicarius audiatur Antonius Van Torre, qui etiam, sicut Pontanus, a nobis est antea memoratus.

Nunc, quaeso, mecum hunc quem dico educationis vestrae fructum plenius recognoscite, Convictores. [...] In eruditorum virorum congressu Latine disserendum est: quam aequabili et nusquam haerente opus est oratione ut placeas? Adeundus prensandusve vir gravis; postulandum, deprecandum est aliquid; referendae sunt gratiae: quanti id refert ne quis loquendo titubet et verbis nisi idoneis et sponte sua provenientibus utatur? *Epistula – ut etiam non multorum versuum schedula – festinanter de publicis privatisque negotiis scribenda est: potest<ne> hoc fieri, nisi ab eo qui culto facillique sermone assueverit?* (Van Torre 169?, vii-viii)¹³

Colloquia vel dialogi ad collocutiones familiares et cottidianas ditandas destinati, qui sunt aetate litterarum renascentium compositi, discipulis et magistris etiam aetate nostra in litteras Latinas incumbentibus non solum saepe lectu iucundi, sed etiam ad facultatem loquendi et ad copiam verborum augendam utiles esse possunt.

Ut exemplum ante oculos habeamus, ad dialogos Pontani revertamur, unde hunc locum excerptimus vocibus atque locutionibus refertum, quae sunt idoneae ad res tractandas, quibus (ut dicta ipsius Pontani iterare liceat) “nihil est usitatus, nihil notius, nihil magis obvium atque domesticum.”¹⁴

Nox transacta

GABRIEL LAURENTIUS NAZARIUS

G: Salvere iubeo sodales meos, te, Laurenti, et te, Nazari.

L: Nos te vicissim. Ut vales? Valuistin’? Nam te quatuor ipsos dies nunquam oculis usurpavimus.

G: Paulo deterius quam heri, et nudius tertius, quartus, quintus.

N: Quamobrem?

G: Propterea quod ista nocte, quae praecessit proxima, haud placate dormivi.

L: Male narras – aliquo fragore nimirum iterum iterumque expergefactus.

G: Fragor quidem nullus me perturbavit, sed...

N: Sed quid?

G: ‘Mirum atque inscitum somniavi somnium’ (Plaut. *Rud.* 597).

N: Quod somnium?

G: Terriculamentorum plenissimum.

L: ‘Somnia fallaci ludunt temeraria nocte

et pauidas mentes falsa timere iubent’ (Tibull. III, 4.7–8).

(Pontani 1599, 89-90)¹⁵

¹² Testimonia plura legi possunt in opere, quod inscribitur *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi [...] coluerunt* (Tunberg 2012, 82–85).

¹³ Locus in praefatione invenitur, quae inscribitur *Praef. ad illustres, nobiles, ingenuos adolescentes [...]*.

¹⁴ Cfr. ann 7.

¹⁵ In Pontani *Progymnasmatum* editione Ingolstadii anno 1599 parata uni cuique dialogo adiunctae sunt annotationes satis utiles, unde lectores certiores fiunt e quibus auctoribus voces locutionesve exquisitiores sumptae sint et ad quae cogitata et sensa mentis exprimenda aptae esse videantur.

Mirabilis synonymorum copia ex huiusmodi dialogis nonnumquam suppeditatur. Exemplo sit nobis hic locus, quem e Martini Duncani colloquiis sumpsimus.

De studio et de ludo

LEONARDUS CLEMENTINUS EGMONDANUS, & NICOLAUS
FRANCISCI FIL. GUORMARIANUS

L: Scin Nicolae? Hodie nobis fiet ludendi copia: dabitur nobis ludendi potestas: hodie feriabimur: a prandio studiorum remissione gaudebimus, et nos lusibus recreabimus. Tempore pomeridiano ociabimur, et studiis soluemur, animosque nostros studio fessos ludendo refocillabimus.

N: Quî nam istud scis? Quo argumento colligis istud? Quibusnam ex rationibus istud tibi conficitur? Unde istam opinionem duxisti? Unde in istam spem venisti? Unde quaeso tibi ventum est in istam spem? Qua ductus coniectura scis istud? Unde nam istud coniectas?

(Duncani 1562, f. 27^v)

V

Colloquia igitur vel dialogos scholasticos, quamvis sint abhinc annos quingentos vel quadringentos in lucem editi, et magistris linguae Latinae et discipulis, qui quidem Latine sermocinandi sint studiosi, etiam aetate nostra prodesse posse pro certo habemus.¹⁶ Nonnulla colloquia (Erasmi praesertim) ita concinnata videmus, ut hominum mores, virtutes, vitia in iis velut in scaena ante oculos ponantur. Huiusmodi dialogis fruuntur omnes, qui salibus delectentur. Colloquia quoque, quippe in quibus permulta tradantur de vita cottidiana hominum, qui saec. XVI et saec. XVII vixerunt, studiosis rerum gestarum admodum placebunt. Utinam magistri, discipuli, quilibet linguae Latinae et litterarum latinarum fautores his opusculis iucundis paulo saepius fruantur!

Opera memorata

Beraldi, Nicolai. *Dialogus quo rationes quaedam explicantur, quibus dicendi ex tempore facultas parari potest*. Lugduni: apud Sebastianum Gryphium, 1534.

Bierlaire, Francisci (Franz). “Colloques scolaires et civilités puériles au XVIe siècle.” *Histoire de l'enfance en occident* Tom. I: *De l'antiquité au XVIIe siècle*. Edd. E. Becchi et D. Julia. Lutetiae Parisiorum: Seuil, 1998. 255–285.

Bömer, Aloisii (Alois). *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten* Tom. I–II. Berolini: J. Harrwitz Nachfolger, 1897–1899.

Corderii, Mathurini. *De corrupti sermonis emendatione libellus*. Lugduni: apud Seb. Gryphium, 1535.

Derwa, Marcelli (Marcel). “Le dialogue pédagogique avant Érasme.” *Commémoration nationale d'Érasme: Actes. Bruxelles, Gand, Liège, Anvers: 3-6 juin 1969, sous le Haut Patronage de S.M. le Roi* [patrocinantibus consiliariis conventui convocando, duce A. Gerlo]. Bruxellis: Centre interuniversitaire d'Histoire de l'Humanisme, 1969. 52–60.

Duncani, Martini. *Praetextata Latine loquendi ratio per colloquiorum formulas, nunc ioculariter, nunc serio, studiosis pueris non modo bene loquendi, sed etiam bene vivendi*

¹⁶ Duce Alano Scaife collega nostro, qui anno 2008 diem supremum obiit, iuvantibusque nonnullis litterarum Latinarum studiosis gradumque magistralem apud nos petentibus, archivum, quod vocatur, in Rete Universali est positum, quo iam servantur circiter sescenta et quinquaginta colloquia aetate litterarum renatarum composita, quae omnia hac inscriptione adiri possunt: <http://www.stoa.org/colloquia/>. Etsi copia colloquiorum hoc loco iam invenitur amplissima, alii tamen eiusdem generis dialogi supersunt permulti, qui nondum archivo nostro sunt additi. Est igitur nobis in votis ut archivum nostrum aliquando amplificetur.

- modum praescribens, et miscens utilia dulcibus, authore Martino Duncano Quempenate Guormarianorum Pastore in Hollandia.* Antverpiae: apud Ioannem Latium, 1562.
- Erasmi, Desiderii. *Opus epistularum.* Ed. P.S. Allen. Oxonii: Oxford University Press, 1906–1965.
- Massebieau, Ludovici (Louis). *Les colloques scolaires du seizième siècle et leurs auteurs (1480–1570).* Lutetiae Parisiorum: J. Bonhoure et Cie Éditeurs, 1878, reimp. Genavae, 1968.
- Nizoli, Marii. *Nizolius sive Thesaurus Ciceronianus, post Mar. Nizolii, Basilii Zanchi, et Caelii Secundi Curionis [...] operas, per Marcellum Squarzialupum Plumbinensem, cum insigni accessione [...] digestus et illustratus.* Basileae: ex officina Hervagiana, 1576.
- Pontani, Iacobi. *Progymnasmatum Latinitatis, sive dialogorum volumen primum, cum annotationibus: De rebus literariis.* Editio octava. Ingolstadii: excudebat Adam Sartorius, 1599.
- Possellii Johannis. *Orationes Octo, Habita In Publicis Congressibus Academiae Rostochiensis.* Francofurdi Ad Moenum: impressum typis Ioannis Spiessii, 1589.
- Schottenii Hessi, Hermanni. *Confabulationes tironum litterariorum (Cologne, 1525): Hermannus Schottenius Hesus.* Ed. Petrus (Peter) Macardle. Mancestriae: Manchester University Press, 2007.
- Silvii, Antoni. *Puerilium colloquiorum formulae ex probatissimis quibusque auctoribus in gratiam studiosorum tyruncolorum coactae, una cum Gallica et Teutonica interpretatione.* Antverpiae: ex officina Christophori Plantini Architypographi Regii, 1580.
- Stevenson, Vilelmi Henrici (William Henry). *Early Scholastic Colloquies.* Oxonii: Oxford University Press, 1929.
- Tunberg, Terentii (Terence). *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi et ex tempore dicendi saeculis XVI et XVII coluerunt,* in serie librorum, q. t. Supplementa Humanistica Lovaniensia, 31. Lovanii: Leuven University Press, 2012.
- Van Torre, Antonii. *Dialogi familiares litterarum tironibus in pietatis, scholae, ludorum exercitationibus utiles et necessarii.* Antverpiae: apud Michaellem Knobbaert, 169?.

De auctore

Terentius O. Tunberg, qui ob linguae Latinae studia in universitate Torontina ad doctoris gradum pervenit, philologiam in Civitatibus Americae Foederatis, in Canada, in Belgica professor, professor iam ordinarius litteras Latinas et Graecas coram discipulis doctrinā paulo provectoribus in universitate studiorum Kentukiana praelegere solet. Latinitatis tam antiquae (ut ita dicamus) quam recentioris studiosus, in primis inquit in genera dicendi, quibus usi sunt auctores Latinitatis, qui aetate recentiore floruerunt. terentius_us@yahoo.com

Summarium Latinum

Tractantur in hac symbola opuscula quaedam aetate litterarum renatarum ad consuetudinem Latine colloquendi alendam editis, quae nobis videntur esse linguae Latinae studiosis adhuc utilia. Multi litterarum praeceptores, velut Erasmus, Vives, Corderius, Sturmus, Pontanus, alii permulti, dialogos breves vel “colloquia,” quod nomen nonnumquam usurpatur ad huiusmodi dialogos indicandos, saeculis XVI et XVII composuerunt, ut iuvenes sermonis cottidiani sed integri et puri specimina in promptu haberent. Ostendere volumus qualia sint haec opuscula, cur tot eiusmodi dialogi saeculis XVI et XVII in publicum dati sint, qualia emolumenta ex his ‘colloquiis’ percipi possint ab iis, qui in litteras Latinas nostro saeculo incumbunt.

Summarium Anglicum

We hope to bring to the attention of modern readers a genre of works composed in great numbers during the Renaissance, which were designed to complement the practice of conversational Latin. We single out these particular texts, because, in our opinion, teachers of Latin in our own time can still find them useful. They take the form of simple dialogues which are usually brief. They are typically called colloquia, and are filled with pure and idiomatic Latin phrases pertaining to daily life. The most famous humanists of the sixteenth and seventeenth centuries, including Erasmus, Vives, Corderius, Sturmius, Pontanus among others, are numbered among the authors of *colloquia*. We hope to outline the main features of these texts, to explain why they were published in such large numbers in the humanistic age, and what benefits students and teachers of Latin today can gain from such *colloquia*.

Verba clauicularia

Bonae litterae, Colloquium, Dialogus, Eloquentia, Familiaris (sermo), Sermo cottidianus, Sermocinari, Studia humanitatis.